

Samenvatting

“Ik sta erbuiten – maar ik sta wel te kijken”

De relationele dynamiek in geloofsgemeenschappen na het bekend worden van seksuele grensoverschrijding in een pastorale relatie vanuit het perspectief van primaire slachtoffers

Christiane van den Berg-Seiffert

Dat pastores seksuele relaties aangaan met hun gemeenteleden gebeurt. En niet slechts incidenteel. Lange tijd werd daarbij alleen de vraag gesteld of het seksuele contact een vorm van overspel was. Deze relaties werden daarmee benaderd als een seksueel probleem: het ging om de vraag of het een geoorloofde vorm van seksualiteit betrof of niet. Vaak werden in dergelijke situaties de betrokken vrouwelijke gemeenteleden ervan beschuldigd hun pastor te hebben verleid. Vanaf de late jaren 80 van de vorige eeuw zetten mensen in de Verenigde Staten, maar ook in Nederland, zich in voor de introductie van een nieuwe manier om naar seksuele relaties tussen pastores en gemeenteleden te kijken. In dit nieuwe discours ligt de focus niet op seksualiteit, maar op de professionaliteit van de pastor en op de machtsasymmetrie van de pastorale relatie. Dit nieuwe discours geeft woorden aan mensen die tot dan toe niet over een adequate taal beschikten voor hun ervaringen. Vanwege de meermachtigheid van de pastor worden seksuele relaties tussen pastores en gemeenteleden binnen dit nieuwe discours verstaan als een vorm van misbruik. De diepe schade die deze relaties teweegbrengen, met name aan de getroffen gemeenteleden, maar ook aan andere betrokkenen en aan de geloofsgemeenschap als geheel, werd naarmate meer mensen hun ervaringen vertelden steeds beter zichtbaar. Naast de psychische en de spirituele gevolgen die het gebeurde voor hen heeft, vertellen getroffenen ook over de grote sociale gevolgen ervan. Zij vertellen onder meer uitsluiting uit hun geloofsgemeenschap te ervaren. De introductie van dit nieuwe machtsdiscours en alle ontwikkelingen die daarmee verband houden, zijn met name bevochten door de vrouwenbeweging en door mensen die zelf grensoverschrijding hebben ervaren. Op een gegeven moment zagen ook kerkleidingen de bestrijding van seksueel misbruik in pastorale relaties steeds meer als hun verantwoordelijkheid en zetten zij stappen op het gebied van preventie en op de ontwikkeling van procedures en protocollen.

In de afgelopen decennia is er dus veel gebeurd. Door de grotere bekendheid met het verschijnsel seksueel misbruik in pastorale relaties zullen mensen die nu seksuele grensoverschrijding ervaren, vermoedelijk veel sneller vragen stellen bij het seksuele of geseksualiseerde contact met hun pastor en zullen zij misschien minder alleen zijn in het pijnlijke proces om tot een ander verstaan van dit contact te komen. Zij zullen misschien minder massief worden geconfronteerd met de beschuldiging dat zij de pastor hebben verleid en zij zullen een grotere bereidheid tot handelen ontmoeten als zij besluiten om de grensoverschrijding aanhangig te maken. Na alle media-aandacht van de afgelopen jaren voor de wijze waarop kerken in het verleden hebben geprobeerd de verantwoordelijkheid voor

seksueel geweld door pastores te ontlopen, willen geloofsgemeenschappen en kerkgenootschappen niet verweten worden het gebeurde in de doofpot te stoppen. Er is dus veel ten goede veranderd.

Maar wie luistert naar wat mensen die seksuele grensoverschrijding in een pastorale relatie hebben ervaren, vertellen over hun relatie met hun geloofsgemeenschap, wordt getroffen door het feit dat al deze veranderingen niet betekenen dat deze mensen er nu in slagen hun plaats in de geloofsgemeenschap te behouden. Alle ontwikkelingen ten spijt ervaren zij niet de ruimte die zij nodig hebben om in vrijheid te beslissen of zij in de gemeente waar de grensoverschrijding heeft plaatsgevonden willen blijven, of dat zij deze liever verlaten.

Dit onderzoek sluit aan bij het streven binnen de kerken om seksueel misbruik te voorkomen en om zo goed mogelijk recht te doen, allereerst aan de misbruikten, maar daarnaast ook aan andere betrokkenen. Achter de bereidheid van de Protestantse Theologische Universiteit om dit onderzoek te financieren en uit te voeren, staat de hoop om slachtoffers en gemeentes in de toekomst beter te kunnen helpen. Als we hopen dat slachtoffers van seksuele grensoverschrijding in de toekomst de vrijheid zullen hebben om in de geloofsgemeenschap te blijven als zij daarvoor kiezen, is het echter belangrijk om beter te verstaan wat precies de processen zijn die hen het blijven op dit moment onmogelijk lijken te maken. Daarnaast zijn er aanwijzingen dat ook de geloofsgemeenschap als geheel beter van de grensoverschrijding herstelt als zij erin slaagt om gedurende haar herstelproces de primaire slachtoffers niet los te laten. Dat maakt het zoeken naar wegen om een eventueel blijven in de geloofsgemeenschap mogelijk te maken niet alleen relevant voor de primaire slachtoffers, maar ook voor de gemeenschap als geheel.

Om meer zicht te krijgen op de processen in de geloofsgemeenschap stellen wij in dit onderzoek de vraag hoe mensen die seksuele grensoverschrijding in een pastorale relatie hebben ondergaan de relatie met hun geloofsgemeenschap door de tijd heen hebben ervaren. Doel van dit onderzoek is om vanuit het perspectief van de primaire slachtoffers te komen tot een beschrijving van de relationele dynamiek in de gemeente na seksuele grensoverschrijding in een pastorale relatie en om de implicaties hiervan voor theologie en gemeenteleven te evalueren.

De hierboven kort beschreven problematiek van de relationele dynamiek in de geloofsgemeenschap na het bekend worden van seksuele grensoverschrijding in pastorale relaties is het thema van het inleidende hoofdstuk 1 van deze studie. Daarnaast gaan wij in dit hoofdstuk in op de terminologie die wij hanteren. In dit onderzoek spreken wij bij voorkeur van ‘mensen die seksuele grensoverschrijding in een pastorale relatie hebben ervaren’, omdat uit deze aanduiding blijkt dat de grensoverschrijding – hoe allesbepalend die soms ook kan zijn – maar één aspect is: mensen die grensoverschrijding hebben ervaren zijn meer dan slachtoffer alleen. Daarnaast wisselen wij verschillende termen af en spreken wij zonder verschil in betekenis van (primaire) slachtoffers, getroffenenen, misbruikten en benadeelden. Het in de Verenigde Staten veel gebruikte begrip ‘overlevende’ (*survivor*) gebruiken wij niet omdat deze term in het Nederlands te veel de associatie met overlevenden van concentratiekampen oproept. Wat de andere begrippen betreft laten wij toe dat de connotaties

die deze termen hebben in ons taalgebruik worden weerspiegeld. Ons gaat het in dit onderzoek niet om een nauwkeurige definitie van begrippen, maar om de vraag wat bepaalde woorden doen, om de performatieve werking dus, die de begrippen hebben.

In deel I van dit onderzoek (hoofdstuk 2 en 3) gaan wij nader in op seksuele grensoverschrijding in een pastorale relatie en op de gevolgen daarvan voor de betrokkenen en voor de betrokken geloofsgemeenschap. In hoofdstuk 2 schetsen wij in zeventien portretten de ervaringen van mensen die aan dit onderzoek hebben meegedaan. In lijn met het uitgaan van dit onderzoek van de praktijk beginnen wij deze studie met de ervaringen van primaire slachtoffers. Dit hoofdstuk vervult verschillende functies. Een eerste functie is om slachtoffers van seksuele grensoverschrijding in een pastorale relatie meer zichtbaar te maken. Een tweede functie van dit hoofdstuk heeft te maken met het feit dat wij ons in dit onderzoek richten op de dynamiek in de geloofsgemeenschap, maar dat deze dynamiek pas goed verstaan kan worden als ook het verhaal dat daaraan voorafgaat is verteld, het verhaal van de grensoverschrijding zelf. Omdat wij in dit hoofdstuk zowel de grensoverschrijding zelf zichtbaar maken alsook de gemeentedynamiek die daarop volgt, wordt het mogelijk om in de volgende hoofdstukken de nadruk te leggen op de relaties in de geloofsgemeenschap zonder onbegrijpelijk te worden.

In hoofdstuk 3 worden de portretten van een context voorzien. In dit hoofdstuk zoeken wij het gesprek met literatuur over seksuele grensoverschrijding in pastorale relaties en over de dynamiek in de geloofsgemeenschap die daarop volgt. Na een schets van de hierboven reeds aangestipte geschiedenis, stellen wij de moeilijk te beantwoorden vraag hoe vaak seksuele grensoverschrijding in pastorale relaties eigenlijk voorkomt. In een onderzoek uit 2008 onder een representatief deel van de bevolking van de Verenigde Staten, geeft drie percent van de vrouwen die regelmatig naar een kerk, synagoge of andere religieuze institutie gaan, aan na hun achttiende seksueel benaderd te zijn door een pastor of religieuze leider. Vergelijkbare Nederlandse cijfers ontbreken. Wij laten zien dat het mogelijk is een patroon aan te wijzen in de manier waarop gemeenteleden verstrikt raken in geleidelijk steeds verdergaande grensoverschrijdingen waarover zij met niemand durven te praten. Vervolgens laten wij zien hoe groot de psychische, relationele en spirituele gevolgen van seksuele grensoverschrijding in een pastorale relatie dikwijls zijn voor de primaire slachtoffers. Theorievorming rond trauma is niet alleen behulpzaam gebleken om de psychologische gevolgen te kunnen beschrijven, maar maakt tevens de grote impact zichtbaar die grensoverschrijding heeft op de relaties van de getroffenen. Deze theorievorming maakt enerzijds duidelijk dat mensen die grensoverschrijding hebben ervaren beschadigd zijn in hun vermogen om mensen te vertrouwen en om relaties aan te gaan, en laat anderzijds de inadequate manier zien waarop de sociale omgeving vaak reageert op de confrontatie met slachtoffers. Zo dient het mechanisme van *victim blaming* er bijvoorbeeld toe dat mensen uit de omgeving van getroffenen zich door het gebeurde minder bedreigd hoeven te voelen. Ook voor een geloofsgemeenschap zijn de gevolgen van seksuele grensoverschrijding in een pastorale relatie groot. Zelfs daar waar de grensoverschrijding nooit openbaar wordt, wordt de sfeer in getroffen geloofsgemeenschappen bepaald door een diep onderhuids wantrouwen, dat zich vooral richt op die pastores die de grensoverschrijdende pastor opvolgen. Verschillende modellen zijn

behulpzaam gebleken om de dynamiek in getroffen geloofsgemeenschappen te verstaan. Zo werkt bijvoorbeeld een op de rouwfasen van Kübler-Ross gebaseerd rouwmodel verbindend omdat dit model de wijze zichtbaar maakt waarop alle betrokkenen, ieder in zijn eigen tempo en langs een eigen weg, rouwen om datgene wat door de grensoverschrijding kapot is gemaakt. Op vergelijkbare wijze laat Veermans indeling in episoden zien dat het proces in de geloofsgemeenschap niet op een lineaire wijze verloopt. Bij de beschrijving van mogelijke stappen om op seksuele grensoverschrijding in een geloofsgemeenschap te reageren, besteden verschillende auteurs veel aandacht aan het belang van een goede bekendmaking van de grensoverschrijding in de gemeente. Ook aan de positie van de pastor die de grensoverschrijdende pastor opvolgt, de *afterpastor*, wordt in de betreffende literatuur veel aandacht besteed.

In deel II (hoofdstuk 4 en 5) verantwoorden wij het onderzoek zelf. In hoofdstuk 4 bieden wij de methodologische verantwoording van dit onderzoek en het instrumentarium dat wij willen gebruiken om dit onderzoek uit te voeren. Wij situeren dit onderzoek, waarin grenzen zo'n belangrijke rol spelen, op 'grensland' en doen daarmee ook recht aan het interdisciplinaire karakter van zowel narratief onderzoek als van het brede veld van de praktische theologie. Daarna beschrijven wij de narratief-dialogische benadering van dit onderzoek. Narratief is dit onderzoek door de gerichtheid op het vertellen van mensen, door het narratieve karakter van het empirische materiaal en door de wijze van analyse en presentatie. Dialogisch is dit onderzoek onder meer door de belangrijke rol die gesprekken erin spelen. De verschillende subvragen, de lenzen waarmee wij in dit onderzoek naar de dynamiek in de geloofsgemeenschap willen kijken, worden in dit hoofdstuk nader uitgewerkt. Allereerst benaderen wij de verhalen van de participanten vanuit een affirmatief sociaal-constructionisme. Deze houding helpt ons enerzijds om te kunnen bewegen in een context die gekenmerkt wordt door botsende verhalen, en maakt het anderzijds mogelijk om eerbied te houden voor de werkelijkheid, die zo veel groter en complexer is dan het empirische materiaal waarop portretten en collages zijn gebaseerd. De botsende verhalen maken de subvraag naar de in de constructies gehanteerde discoursen, de tweede lens, tot een thema waar je niet omheen kunt als het gaat om seksuele grensoverschrijding in een pastorale relatie. De vraag naar de discoursen spitsen wij toe op de performatieve werking van het slachtofferbegrip. De subvraag naar verbondenheden in de constructies van de participanten, de derde lens, spitsen wij toe op de verantwoordelijkheid die primaire slachtoffers ervaren. Met deze toespitsing reageren wij op het feit dat verantwoordelijkheid een belangrijk thema is in de interviews. Het contextuele denken maakt het mogelijk om de rol van loyaliteiten, verantwoordelijkheden en verbondenheden in de gemeentedynamiek zichtbaar te maken. De vierde lens, de subvraag naar de theologie, helpt ons om te letten op de rol die theologische en ecclesiologische beelden, verwachtingen en noties spelen in de gemeentedynamiek. Dit onderzoek is theologisch van aard omdat het is gericht op de theologie van mensen die grensoverschrijding hebben ervaren. Deze studie is echter ook theologisch van aard door de wijze waarop wij in dit onderzoek uitgaan van de praktijk, waarbij wij ervan uitgaan dat deze praktijk van meet af aan theologisch relevant is, ook daar waar theologische thema's niet expliciet worden genoemd. Theologisch is dit onderzoek echter ook al omdat wij theologie in aansluiting aan Fulkerson verstaan als een poging te antwoorden op een wond die om antwoord vraagt. Aan

de hand van denken van Buber en Levinas en van de contextuele benadering werken wij het ‘om antwoord vragen’ van deze wond nader uit. Hierbij is niet alleen de onderneming van dit onderzoek te verstaan als één van de vele manieren en als één schakel in een lange keten om te proberen antwoord te geven op de wond van seksuele grensoverschrijding in een pastorale relatie; uitgaan van het perspectief van mensen die grensoverschrijding hebben ervaren, betekent dat wij hier met name de vraag stellen waar primaire slachtoffers zich aangesproken weten en hoe zij antwoord proberen te geven. Ten slotte is het onderzoek theologisch door de korte en fragmentarische reflecties, waarin wij noties die mede door onderzoeksparticipanten zijn aangereikt verder doordenken.

Nadat wij in hoofdstuk 4 hebben laten zien dat de validiteit van dit onderzoek niet is gelegen in objectieve criteria, maar door reflectie op de subjectiviteit tot stand moet worden gebracht, gaat het er in de methodische en ethische reflectie in hoofdstuk 5 om de in dit verband gevraagde transparantie te bieden door een *audit trail* achter te laten van de manier waarop dit onderzoek is verlopen en van de keuzes die wij gaandeweg hebben gemaakt. Vooral de wijze waarop het vinden van onderzoeksparticipanten is verlopen, is in dit verband belangrijk. De wijze waarop mensen actief aangaven aan dit onderzoek te willen deelnemen is opvallend. Algemeen gesproken is het zeker niet zo dat alle grensoverschrijdende pastores man zijn en alle slachtoffers vrouw. De deelnemers aan dit onderzoek zijn echter allen vrouw en hebben allen heteroseksuele grensoverschrijdende ervaringen. Verder zijn alle deelnemers westers. Wat leeftijd, geografische spreiding, formele opleiding en kerkelijke achtergrond betreft, zijn de onderlinge verschillen groot. Dat geldt ook met betrekking tot de vraag hoe lang de grensoverschrijding geleden is. Het iteratieve en open karakter van het onderzoek en de ruimte die wij in dit onderzoek aan de participanten hebben geboden om tot op zekere hoogte zelf de mate van hun betrokkenheid te bepalen, zijn kenmerkend voor de richting die wij met dit onderzoek zijn ingeslagen. Door de openheid van de onderzoeksopzet en door de flexibiliteit van onze positie als onderzoeker, gaven wij aan onderzoeksparticipanten die dat wilden de mogelijkheid om actief deel te nemen aan de uitvoering van het onderzoek. Om twee redenen is deze mogelijkheid van een actieve inbreng van onderzoeksparticipanten adequaat gebleken. Allereerst omdat op deze manier mensen die eerder een schadelijke objectivering hebben ervaren, de mogelijkheid werd geboden om in dit onderzoek tot op zekere hoogte zelf de regie te houden over de rol die zij speelden. De tweede reden is inhoudelijk. De inbreng van de onderzoeksparticipanten is niet alleen als informatie zeer relevant, met hun reflecties hebben onderzoeksparticipanten daarnaast ook een belangrijke bijdrage geleverd aan de analyse. In de ethische verantwoording in dit hoofdstuk gaan wij erop in dat deze nauwe betrokkenheid van participanten niet alleen kostbaar is, maar ook kwetsbaar. Omdat je als onderzoeker op die manier zo dicht bij de participanten komt, kun je immers ook schade aanrichten. Wij beschrijven dat de tocht door grensland soms voelde als een balansact. In dit verband gingen wij met name in op de mogelijkheid van parallelprocessen. Omdat de interviewsituatie in tal van opzichten lijkt op de pastorale relatie waarin grenzen zijn overschreden, loopt de mogelijkheid van het opnieuw beschamen van het vertrouwen soms als een soort groef dwars door de onderzoeksrelatie heen. Wij laten zien hoe wij gaandeweg leerden om dergelijke parallelprocessen niet alleen te vrezen, maar om deze

ook in te zetten als een heuristisch instrument dat ons in staat stelt factoren op te merken die een rol spelen in de gemeentedynamiek.

In deel III van dit onderzoek (hoofdstuk 6, 7, 8 en 9) presenteren wij de analyse, in verschillende collages. In hoofdstuk 6, het korte hoofdstuk over tijd dat aan de overige collages voorafgaat, waarschuwen wij dat alles wat wij in deze collages proberen te tonen binnen een bepaalde tijdscontext moet worden verstaan. Wat de onderzoeksparticipanten ervaren, ervaren zij op een bepaald moment van een durend proces. Dat betekent dat de beelden die wij hier schetsen niet mogen verstarren. Daarnaast laten wij in dit korte hoofdstuk de belangrijke rol zien die tijd speelt in de gemeentedynamiek. Oog hebben voor de ongelijktijdigheid waarmee de verschillende betrokkenen dikwijls in dit proces staan, helpt om de relaties in de gemeente te verstaan. Maar ook reflectie op de verschillende interpuncties die de betrokkenen aanbrengen en reflectie op de *timing* van interventies helpen bij een beter verstaan van de dynamiek.

Nadat wij naar de factor tijd hebben gekeken, proberen wij in hoofdstuk 7 te komen tot een ruimtelijke schets van de gemeentedynamiek. Hierbij gaan wij uit van het beeld van de geloofsgemeenschap als een ingewikkeld web. Wij maken gebruik van de observatie dat onderzoeksparticipanten de complexe relationele dynamiek van het gemeentenetwerk in hun verhalen dikwijls weergeven in een eendimensionale beweging richting centrum of juist richting marge van de geloofsgemeenschap. Door de vraag te stellen welke interacties aan de bewegingen richting centrum of richting marge voorafgaan, proberen wij in dit hoofdstuk de vinger te kunnen krijgen achter de dynamiek in de gemeente. Vervolgens letten wij op de verschillende positioneringen die wij in de verhalen van de onderzoeksparticipanten tegenkomen. De manier waarop mensen die grensoverschrijding hebben ervaren zich verzetten tegen een positionering van de grensoverschrijding op het individuele niveau, alsof het niet een probleem van de hele gemeente zou zijn, valt bijvoorbeeld op. Ook de wijze waarop onderzoeksparticipanten proberen in actieve zelfpositioneringen de regie over hun eigen leven te hervinden, valt op.

Wat valt op als het gaat om de gemeentedynamiek? Allereerst: alle onderzoeksparticipanten hebben de geloofsgemeenschap waar de grensoverschrijding heeft plaatsgevonden uiteindelijk verlaten. Daarnaast is er in de verhalen van de onderzoeksparticipanten sprake van een sterke negatieve correlatie tussen de positie van grensoverschrijdende pastor en getroffen gemeentelid. Waar de één is, kan de ander niet meer zijn. Hierdoor is elke ruimte die aan de grensoverschrijdende pastor wordt geboden, ruimte die de slachtoffers kwijtraken. Een duidelijke keuze van de geloofsgemeenschap voor het slachtoffer is belangrijk voor de veiligheid die getroffen en ervaren. En veiligheid blijkt een centrale factor te zijn als het gaat om de mogelijkheid van misbruiken om in de geloofsgemeenschap te kunnen blijven. Naarmate het misbruikende karakter van het seksuele of geseksualiseerde contact duidelijker is, verloopt de dynamiek in de gemeente gunstiger voor de primaire slachtoffers. Wat excluderend werkt hoeft niet excluderend bedoeld te zijn; zo kan bijvoorbeeld ook de behoefte van gemeenteleden om weer verder te gaan en om de narigheid van de grensoverschrijding achter zich te kunnen laten, uitsluitend werken. Ook wat bedoeld is als hulp kan uitsluitend werken. Verschillende onderzoeksparticipanten hebben ervaren dat hulp

van buiten de geloofsgemeenschap die niet wordt aangevuld door hulp vanuit de gemeente zelf, heeft bijgedragen aan hun isolatie, omdat mensen uit de geloofsgemeenschap zich door de aanwezigheid van hulp van buiten niet verantwoordelijk voelden voor de primaire slachtoffers. Hoe belangrijk de deskundige begeleiding van bijvoorbeeld vertrouwenspersonen ook is, slachtoffers hebben daarnaast mensen uit de gemeente zelf nodig die hen ondersteunen en die voor hen pleiten. Wij zagen hoe onder meer kerkenraadsleden voor sommige onderzoeksparticipanten een dergelijke steun en pleitbezorger zijn geweest. Wij zagen echter ook dat mensen die primaire slachtoffers ondersteunen zelf gevaar kunnen lopen uit de geloofsgemeenschap te worden uitgesloten.

In hoofdstuk 8 proberen wij de vinger te krijgen achter het ongemak rond het slachtofferbegrip dat wij in de reacties van onderzoeksparticipanten tegenkomen, en proberen wij te beschrijven op welke manier het slachtofferbegrip in de dynamiek in de geloofsgemeenschap een rol speelt. Wij schetsen eerst de beelden waarmee onderzoeksparticipanten worden geconfronteerd, alvorens in te gaan op de beelden die zij van zichzelf schetsen. Met de bespreking van reflecties op het slachtofferbegrip van met name Van Dijk en Moser voorzien wij deze beelden van een context. In een reflectie op het zogenaamde *Boundary Wars*-debat stellen wij de tot dan toe vooronderstelde mogelijkheid om binnen het heldere kader van de verantwoordelijkheid van de pastor genuanceerder over verschillende verantwoordelijkheden te spreken ter discussie. Daarmee reflecteren wij in dit hoofdstuk tevens op de aard van de pastorale relatie.

Wat valt op als het gaat om de rol van slachtofferbeelden in de gemeentedynamiek? Wat betreft de beelden waarmee onderzoeksparticipanten worden geconfronteerd, valt op dat de onderzoeksparticipanten vaak niet als slachtoffer worden erkend. Uit deze beelden blijkt dat het seksuele of geseksualiseerde contact dikwijls vanuit een romantisch discours wordt geïnterpreteerd. Daar waar wel het machtsdiscours wordt gehanteerd, zien wij naast de dankbaarheid van onderzoeksparticipanten over de geboden erkenning ook verzet tegen het in dit discours geïmpliceerde beeld van het ‘zielige’ slachtoffer. Daarmee verzetten onderzoeksparticipanten zich tevens tegen een individualisering van het probleem die met dit beeld van het beschadigde slachtoffer gepaard kan gaan. De verantwoordelijkheid die onderzoeksparticipanten voor verschillende betrokkenen ervaren, mag niet louter worden verstaan als een fase in het proces van erkenning slachtoffer te zijn geworden; het vasthouden aan een breed opgevatte verantwoordelijkheid is ook belangrijk voor hun herstel. Juist bij het hervinden van regie is het voor de onderzoeksparticipanten belangrijk om – binnen het kader van de asymmetrie van de pastorale relatie – vast te houden aan de verantwoordelijkheid die zij ervaren.

In hoofdstuk 9 laten wij zien op welke wijze theologische en ecclesiologische beelden, verwachtingen en noties een rol spelen in de gemeentedynamiek. Wij beschrijven voorstellingen die door de grensoverschrijding lastig zijn geworden, voordat wij ingaan op de beelden die de onderzoeksparticipanten in actieve herinterpretaties daartegenover stellen. Wij gaan onder meer in op de verschillende kerkbeelden die wij in de gesprekken met de onderzoeksparticipanten tegenkomen en op de rol die vergeving speelt in de gemeentedynamiek.

Wat valt op als het gaat om de rol die theologische en ecclesiologische beelden, verwachtingen en noties spelen in de gemeentedynamiek? De grensoverschrijding raakt aan het geloof van zowel primaire slachtoffers alsook van de andere betrokkenen. Geloven wordt lastiger en datgene wat vroeger vanzelfsprekend deel uitmaakte van de eigen geloofsvoorstellingen of van het eigen geloofsvertrouwen, kan nu pijn doen. De negatieve correlatie tussen slachtoffer en grensoverschrijdende pastor zien wij ook hier weer terug. Als het gaat om het geloof en alles wat met het geloof te maken heeft, herinnert immers veel aan de grensoverschrijdende pastor. Op een dieper niveau dan bijvoorbeeld besmet geraakte liederen en teksten, kan de grensoverschrijding ook het vermogen om te kunnen vertrouwen aantasten. Het vertrouwen in mensen die pastor zijn, maar misschien ook het vertrouwen in mensen überhaupt. De actieve houding en de creativiteit waarmee onderzoeksparticipanten proberen om datgene wat lastig en pijnlijk is geworden niet los te laten, maar op een nieuwe manier te verstaan, zijn opvallend. Veel van hun handelen kan worden verstaan vanuit hun liefde voor de kerk; zowel hun (aanvankelijke) terughoudendheid om de grensoverschrijding aanhangig te maken, als hun gevecht om de kerk te wijzen op haar verantwoordelijkheid. Zij hebben een bijzondere hoop of verwachting van de kerk 'omdat het de kerk is'. De kerk is hen dierbaar en zij laten de kerk niet makkelijk los. De noties vergeving en verzoening spelen in de context van de gemeentedynamiek na seksuele grensoverschrijding in een pastorale relatie een belangrijke rol. Vergeving en verzoening zijn belangrijke, maar ook lastige begrippen voor onderzoeksparticipanten. Verschillende participanten vertellen van de wijze waarop zij werden gevraagd om de grensoverschrijdende pastor te vergeven zodat de *status quo* in de gemeente in stand kon worden gehouden. Verschillende onderzoeksparticipanten vertellen hoezeer zij ernaar verlangen de grensoverschrijdende pastor te kunnen vergeven en hoeveel pijn het hen doet dat deze hen – vanuit de weigering om te zien hoeveel schade hij met zijn handelen heeft aangericht – niet om vergeving vraagt. Ook als het gaat om hun relatie met de geloofsgemeenschap of met de kerk kunnen mensen die grensoverschrijding hebben ervaren behoefte hebben aan vergeving of verzoening.

Het dialogische karakter van dit onderzoek blijkt onder meer uit de gesprekken die over de analyse zijn gevoerd. In deel IV (hoofdstuk 10) bieden wij een bespreking van deze gesprekken. Allereerst gaan wij in op het gesprek met verschillende onderzoeksparticipanten, vervolgens bespreken wij de ontmoeting met een groep mensen die zich jarenlang op verschillende manieren hebben ingezet of nog steeds inzetten als het gaat om de bestrijding van seksuele grensoverschrijding in pastorale relaties, en ten slotte gaan wij in op het gesprek met een groep gemeentebegeleiders van SMPR, het interkerkelijk samenwerkingsverband tegen Seksueel Misbruik in Pastorale Relaties. Hieronder bieden wij niet zozeer een samenvatting van deze gesprekken, maar gaan wij uit van onze eigen reflecties met betrekking tot slachtofferbeeldvorming, theologie en gemeentebegeleiding in de analysehoofdstukken van dit onderzoek. De gezamenlijke reflectie zoals die heeft plaatsgevonden in de gesprekken over de analyse nemen wij hierin mee.

Het feit dat de onderzoeksparticipanten dikwijls niet als slachtoffer worden erkend, en het feit dat zij vertellen dat een interpretatie vanuit het machtsdiscours vaak niet breed binnen de geloofsgemeenschap wordt aanvaard, betekent in onze ogen niet dat dit machtsdiscours nog

nadrukkelijker zou moeten worden uitgelegd, of dat het romantische discours nog nadrukkelijker zou moeten worden afgewezen. Vermoedelijk is het vruchtbaarder om aandacht te besteden aan die aspecten van het machtsdiscours die een aanvaarding van dit discours in de weg staan. Met andere woorden, misschien helpt het om een op een bepaalde manier genuanceerd machtsdiscours aan te bieden aan geloofsgemeenschappen. Hiervoor is het fundamenteel belangrijk dat de principiële keuze voor het machtsdiscours heel duidelijk is: vanuit zijn of haar professionaliteit is de pastor verantwoordelijk voor het waarborgen van de veiligheid van de pastorale relatie. Alleen waar dit kader duidelijk is en waar de leiding van de geloofsgemeenschap dit ook duidelijk communiceert en in haar handelen uitstraalt, ontstaat de ruimte en de veiligheid om binnen dit kader het beeld te nuanceren. Het feit dat mensen die seksuele grensoverschrijding in een pastorale relatie hebben ervaren niet als slachtoffer worden erkend, betekent volgens ons niet dat slachtofferbeeldvorming geen rol speelt in de dynamiek in de geloofsgemeenschap. De heersende beelden van slachtoffers bepalen juist de condities die aan de etikettering als slachtoffer, of als niet-slachtoffer voorafgaan en die deze etikettering bepalen. De maatschappelijk beschikbare beelden van zwakke, zielige en passieve slachtoffers dragen er enerzijds toe bij dat mensen die grensoverschrijding hebben ervaren grote weerstand kunnen voelen om zichzelf als slachtoffer te zien. De beelden van zwakke en passieve slachtoffers zijn anderzijds een belangrijke reden dat het mensen in de geloofsgemeenschap zo veel moeite kost om te zien dat die gemeenteleden die de grensoverschrijding aanhangig proberen te maken, en die daarmee op pijnlijke wijze raken aan wat mensen dierbaar en heilig is, slachtoffer zijn geworden van een grensoverschrijdende pastor. Dat betekent dat het in het machtsdiscours geïmpliceerde slachtofferbeeld nuancering behoeft. Met name een situatief gebruik van het slachtofferbegrip is in dit onderzoek veelbelovend gebleken. Een situatief gebruik van het slachtofferbegrip helpt namelijk om zichtbaar te maken wat mensen die seksuele grensoverschrijding hebben ervaren nog meer zijn dan slachtoffer alleen. Moeder bijvoorbeeld, of collega, of buurman, of kerkenraadslid. Daarnaast doet een situatief gebruik van het slachtofferbegrip ook recht aan grensoverschrijdende pastores, die eveneens meer zijn dan dader alleen. Op deze manier kan een situatief gehanteerd slachtofferbegrip gemeenteleden helpen om te kunnen zien en om te kunnen accepteren dat hun pastor, die ook veel goeds heeft gedaan, de professionele en ambtelijke grenzen heeft overschreden en daarmee grote schade heeft aangericht. Vermoedelijk helpt naast deze nuancering van het in het machtsdiscours geïmpliceerde slachtofferbeeld ook een nuancering van het in het machtsdiscours geïmpliceerde beeld van de pastorale relatie om een aanvaarding van het machtsdiscours in geloofsgemeenschappen te vergemakkelijken. Ook hier geldt dat de verantwoordelijkheid van de pastor voor de veiligheid van de pastorale relatie volstrekt duidelijk moet zijn. Zij vormt het kader waarbinnen zich al het contact tussen pastor en gemeentelid afspeelt. Waar dit kader helder is, ontstaat daarbinnen ook ruimte voor andere verhoudingen in de dikwijls plurale relatie tussen pastor en gemeentelid. Ruimte voor een mogelijke verantwoordelijkheid en zorg die gemeenteleden bijvoorbeeld voor de pastor kunnen ervaren. En ruimte voor wederzijdsheid – tot op zekere hoogte. Een wederzijdsheid die door de pastor op een manier wordt gereflecteerd, en eventueel bijgestuurd, die van het gemeentelid niet verwacht mag worden. Deze nuancering van het machtsdiscours betekent dat het verhaal dat aan een geloofsgemeenschap te midden van alle pijn en alle verwarring van de

confrontatie met de grensoverschrijding moet worden verteld, een complex verhaal zal zijn. Complexer dan een verhaal dat vanuit een ongenueanceerd machtsdiscours kan worden verteld. Dit complexere verhaal is geen verhaal dat je in één keer kunt vertellen of kunt opnemen. De hier voorgestelde *Arbeit am Symbolischen* zal een belangrijke en continue taak zijn in de periode van gemeentebegeleiding en daarna. Ik vermoed dat het de moeite loont om het vertellen van dit complexere verhaal wel te proberen. Omdat dit complexere verhaal helder is en een heldere keuze uitstraalt. En omdat dit complexere verhaal binnen deze heldere keuze ruimte biedt aan de veelkleurigheid en de complexiteit van mensenrelaties.

Nadat wij gedurende het onderzoek terughoudend zijn geweest met eigen theologische of ecclesiologische noties, schetsen wij in de afsluitende reflectie van hoofdstuk 9 fragmentarisch twee beelden waarin wij losjes aansluiten bij de hierboven beschreven nuancerings van het machtsdiscours. Het descriptief en prescriptief gebruikte beeld van de profeet voor mensen die grensoverschrijding hebben ervaren, schetst hen als mensen die tegen wil en dank een lastige en pijnlijke boodschap moeten verkondigen. Een boodschap die anderen liever niet willen horen. Omdat ook profeten buiten de gemeenschap staan, benadrukken wij dat ook het beeld van de profeet situatief moet worden gebruikt en bieden wij met de notie 'vreemdeling', met het gebod de vreemdeling lief te hebben en met de notie van de 'mondige gemeente' handvatten die hopelijk kunnen helpen om de dichotomie te doorbreken en mensen niet op één positie te fixeren. Het beeld van de geloofsgemeenschap als beschadigd lichaam van Christus sluit enerzijds aan bij de verantwoordelijkheid en de mondigheid van de geloofsgemeenschap, maar is anderzijds een beeld dat getroffen geloofsgemeenschappen kan helpen om in deze situatie mild voor zichzelf te zijn en om goed voor zichzelf te zorgen. Om onder ogen te zien wat er is gebeurd en wat het gebeurde betekent en om niet te vluchten in allerlei soorten bedrijvigheid, vergt moed en mondigheid. Goede zorg voor het zieke lichaam van de geloofsgemeenschap, bijvoorbeeld door een aan de ziekte aangepast tempo en door het invoeren van de hulp van deskundigen, helpt de zieke gemeente als het goed is om weer te herstellen. Wij spreken in dit verband de hoop uit dat een geloofsgemeenschap die erin slaagt haar tempo aan te passen aan de situatie, alleen al daarmee ruimte biedt aan de primaire slachtoffers. Ook door de neiging te weerstaan om in het contact met getroffen mensen het eigen zingevingsysteem overeind te willen houden, kunnen geloofsgemeenschappen ruimte bieden aan primaire slachtoffers en hen ondersteunen bij de moeilijke en pijnlijke taak van herinterpretatie waarvoor zij staan. Als het goed is betekent deze openheid niet dat een geloofsgemeenschap alles zou moeten loslaten wat voor primaire slachtoffers moeilijk is geworden. Zowel wat de theodicee betreft, alsook met betrekking tot het spreken over vergeving en verzoening, past het buitenstaanders om bescheiden te zijn. Zin verlenen en over vergeving spreken, kunnen alleen de mensen die het zelf betreft – op hun eigen tijd. Wij zagen echter ook dat de geloofsgemeenschap geen buitenstaander is als het gaat om vergeving en verzoening. Mensen die grensoverschrijding hebben ervaren wachten soms op een vorm van verzoening met de geloofsgemeenschap, ook al is het gebeurde al lang geleden.

Wat betekent het in de analyse gezegde voor de praktijk van de gemeentebegeleiding? De gemeentebegeleiders benadrukken dat gemeentebegeleiding maatwerk is. Elke situatie is

anders en elke situatie vraagt om een eigen benadering, waardoor het niet mogelijk is om in algemene zin te zeggen hoe gemeentebegeleiding eruit dient te zien. De punten die wij hier noemen zijn dan ook slechts op te vatten als mogelijkheden die gemeentebegeleiders in hun werk ter beschikking kunnen staan. Het stuurgroeplid dat het perspectief van het primaire slachtoffer inbrengt, speelt een belangrijke rol als het gaat om het verloop van de gemeentedynamiek. De keuze en begeleiding van dit stuurgroeplid verdienen daarmee veel aandacht. Voor primaire slachtoffers is het belangrijk dat er binnen de geloofsgemeenschap mensen zijn die hen ondersteunen en die voor hen pleiten. Deze mensen lopen wel gevaar zelf te worden uitgesloten. Eerste ervaringen van gemeentebegeleiders om mensen te organiseren die om het primaire slachtoffer heen staan en die als groep sterk genoeg zijn om niet te worden uitgesloten, zijn veelbelovend. Daarnaast kan een dergelijke steungroep rondom een primair slachtoffer er toe bijdragen dat de last voor degene die het perspectief van de benadeelde inbrengt in de stuurgroep, niet te zwaar wordt. Voor primaire slachtoffers kan een rechtstreekse ontmoeting met de gemeentebegeleider zeer veel betekenen. Hoewel het voor gemeentebegeleiders zeker risicovol is om de verschillende betrokkenen in de dynamiek wat meer te naderen, bevelen wij gemeentebegeleiders aan om de mogelijkheid van zo'n rechtstreekse ontmoeting in elke begeleidingssituatie te overwegen. Een houding van meerzijdig gerichte partijdigheid kan hen eventueel helpen om contact te hebben met primaire slachtoffers, zonder daarmee het vertrouwen van andere groepen in de geloofsgemeenschap kwijt te raken. Op grond van de actieve en betrokken houding van verschillende onderzoeksparticipanten bevelen wij gemeentebegeleiders tevens aan om de mogelijkheid van een actieve betrokkenheid van benadeelden als het gaat om de begeleiding van de gemeente als het ware 'op hun scherm' te hebben. Zodat zij eventueel naar wegen kunnen zoeken om mensen die grensoverschrijding hebben ervaren te laten meedenken. Zo'n meedenken van primaire slachtoffers kan niet alleen voor misbruikten zelf belangrijk zijn in hun proces van herstel, mensen die grensoverschrijding hebben ervaren kunnen vanuit hun betrokkenheid en vanuit hun specifieke perspectief ook een constructieve bijdrage leveren aan de begeleiding van de geloofsgemeenschap.

In lijn met het dialogische karakter van dit onderzoek is ook de evaluatie ervan in de verschillende gesprekken die over de analyse zijn gevoerd dialogisch van aard. Het afsluitende hoofdstuk 11 kan dan ook samenvattend van aard zijn. Naast een terugblik op het verloop van de reis van het onderzoek bieden wij hier een vooruitblik. Want de reis van dit onderzoek is nog niet afgelopen. In meerdere opzichten. Allereerst omdat seksuele grensoverschrijding in een pastorale relatie een verwonding is die om antwoord blijft vragen. Zolang die wond er is, blijven nieuwe antwoorden nodig en voelen reeds gegeven antwoorden onaf. Maar ook omdat de gesprekken die in het kader van dit onderzoek zijn gevoerd niet zijn afgelopen. Het bleek lastig om in dit onderzoek een eindpunt te zetten. Elke reactie van één van de gesprekspartners lokte immers de reactie uit van een andere gesprekspartner. Wij hopen dat deze gesprekken zullen doorgaan. Het zijn belangrijke gesprekken. Daarnaast hopen wij op een verdere valorisatie van dit onderzoek. De gesprekken over de analyse vormen een begin van valorisatie. Wij hopen dat dit proces doorgaat en dat de richting die wij in dit onderzoek wijzen een goede weg blijkt te zijn. Ook de resultaten van deze studie vragen om verder onderzoek. Zo vragen de ervaringen van mensen die grensoverschrijding hebben

ondergaan om verdere theologische reflectie. Vanuit hun perspectief zien deze mensen een kant van geloofsgemeenschappen die anderen niet, of niet goed, kunnen waarnemen. Wat betekenen hun ervaringen voor ons geloof en voor de manier waarop wij kerk willen zijn? Zo is bijvoorbeeld veiligheid in de theologische en ecclesiologische reflectie tot nu toe geen centraal onderwerp. Hoe zou een theologie die hiermee meer rekening houdt, eruitzien? Daarnaast roept dit onderzoek, waarin wij – in een situatie van botsende perspectieven – nadrukkelijk het perspectief hebben ingenomen van de primaire slachtoffers, de vraag op naar ervaringen van andere betrokkenen. Naar onderzoek vanuit andere perspectieven dus. Wij noemen in dit verband met name de positie van de gemeentebegeleider als een perspectief dat nader onderzoek verdient. Ook de in deze studie gehanteerde methodiek nodigt uit om in ander onderzoek nader te worden uitgewerkt en beproefd. Hoewel arbeidsintensief, emotioneel soms zwaar en niet zonder risico, is onze benadering adequaat gebleken voor de studie naar de gemeentedynamiek vanuit het perspectief van slachtoffers. De methodische en ethische reflecties van dit onderzoek kunnen relevant zijn voor andere onderzoekers die zich richten op een gevoelige thematiek en ook relevant voor onderzoekers die op een dialogische manier onderzoek willen doen of die ruimte willen bieden aan de betrokkenheid van onderzoeksparticipanten. De uitgebreide verantwoording van methodische en ethische vragen maakt dit onderzoek mogelijk ook breder relevant voor wie kwalitatief onderzoek doen. Ten slotte is de reis van dit onderzoek nog niet afgelopen omdat de onderneming van dit onderzoek zelf nog niet is afgesloten. Ook hier zien wij een verschil in interpunctie, zoals wij dat eerder hebben aangewezen in de dynamiek in de geloofsgemeenschap. Met de publicatie van deze studie gaat de reis een nieuwe fase in. Voor sommigen wordt het dan weer actueel, voor anderen begint het daar mogelijk pas. Wat zal de publicatie brengen aan de mensen die aan dit onderzoek hebben meegedaan? En wat betekent de publicatie voor anderen die op de een of andere manier betrokken zijn? Dat weten wij niet. Op een gegeven moment laat je als onderzoeker het onderzoek ook los en gaat het zijn eigen weg – op hoop van zegen.